

УДК 330.1

Речка К.М.

к.е.н., доцент, докторант

Таврійський державний агротехнологічний університет

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ КАТЕГОРІЙ «ТИП» І «МОДЕЛЬ» ЕКОНОМІКИ

Анотація. В процесі здійснення ринкової трансформації економіки центром наукових досліджень вчених-економістів стали питання докорінних змін у відносинах власності та господарювання, напрями і принципи побудови економічної системи ринково-підприємницького типу. У статті досліджено зміст категорій «тип» і «модель» економіки, проведено теоретико-методологічне обґрунтування та розроблені концептуальні засади визначення економічного змісту та співвідношення категорій «тип» і «модель» економіки, їх застосування до вітчизняної економічної системи на сучасному етапі, визначено сучасний стан національної економіки в контексті її розвитку.

Ключові слова: тип економіки, модель економіки, економічна система, економічний розвиток.

Постановка проблеми. В радянські часи у економічній літературі значна увага приділялася дослідженню багатьох теоретико-методологічних питань економічної теорії. В процесі здійснення ринкової трансформації державно-планової економіки центром наукових досліджень вчених-економістів стали питання корінних змін у відносинах власності та господарювання, напрями і принципи побудови економічної системи ринково-підприємницького типу. Зокрема, стратегії розвитку бізнесових підприємств та фактори, що забезпечують їх ефективне функціонування і сталий розвиток. Віддаючи належне таким у більшості випадків практичним дослідженням, варто наголосити, що на другий план невиправдано перемістилися теоретико-методологічні питання економічної теорії у цілому і ринкових відносин зокрема.

Постановка завдання. Науковці використовують низку дефініцій щодо сучасних економічних систем, не вникаючи у їх глибинний зміст. Внаслідок цього нерідко навіть виникає полярність поглядів, оцінок і суджень щодо економічного змісту сучасного етапу розвитку національної економіки. На жаль, в багатьох програмних документах стосовно останньої відсутній єдиний понятійний апарат, зокрема, економічного змісту дефініцій «тип» економічної системи і «модель» економіки. Звідси актуальність дослідження означеного у назві статті питання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічний аналіз й

практичні аспекти щодо питання економічного змісту категорій «тип» і «модель» економіки у тій чи іншій мірі знайшли відображення в працях вітчизняних вчених-економістів: В.П. Геєця, І.І. Лукінова, Л.Ю. Мельника, С.В. Мочерного, В.К. Черняка і багатьох інших. У тій чи іншій мірі це питання досліджується у працях вчених-економістів аграрного профілю: В.М. Зубця, В.Г. Андрійчука, В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука. Дослідження вищезазначених вчених сприяли визначенню змісту низки теоретичних і практичних категорій. Зокрема, розкриттю економічного змісту дефініцій, що стосуються етапів економічного розвитку людства. Однак вивчення та критичний аналіз опублікованих із даної тематики праць дає підстави стверджувати, що не вирішеним залишається ряд пов'язаних із економічним змістом і співвідношенням категорій «тип» і «модель» економіки.

Формулювання цілей статті. Мета статті – теоретико-методологічне обґрунтування та розробка концептуальних засад визначення економічного змісту та співвідношення категорій «тип» і «модель» економіки, та їх застосування до вітчизняної економічної системи на сучасному етапі її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Вихідним пунктом дослідження означеної у назві статті проблеми є визначення концептуальних засад щодо наукової періодизації економічного розвитку людства і змісту відповідних дефініцій. Загальновідомо, що господарській діяльності людей притаманний економі-

чний розвиток, який проявляється в розвитку техніко-людської системи (техніки, технологій, кваліфікації працівників), зростанні обсягів виробництва, якості і різноманітності виробів, удосконаленні економічних відносин. У економічному розвитку науковці традиційно виокремлюють певні етапи. Для цього використовують різні критерії залежно від аспекту дослідження. Під критерієм науковці розуміють ознаку, підставу при оцінці чого-небудь. При цьому можуть використовувати два і більше критеріїв, а в їхній системі виокремити родовий, найбільш важливий для даної класифікації.

Виділимо найбільш поширені з них. З точки зору рівня розвитку виробництва і відтворення умов життя людей: 1) «збиральна» економіка, тобто та, що базується на збиранні й споживанні дарів природи, які людина знаходить поряд із собою; 2) переважно землеробська (етноси ділять на кочові і землеробські); 3) відтворювальна економіка – господарська діяльність людей, націлена на трансформацію природних ресурсів відповідно до їхніх потреб. У контексті техніко-технологічної оснащеності виробництва виокремлюють такі етапи розвитку людства: 1) дикість – виготовлення і використання примітивних знарядь праці і робочих тварин (воли, коні і т.п.); 2) індустріальна епоха (прорив у НТП і масове впровадження його досягнень у виробництво); 3) постіндустріальна на базі НТР; 4) інформаційна на базі «інформаційної революції».

Для марксистського напрямку економічної теорії характерним є виділення п'ятих основних етапів соціально-економічних формацій (способів виробництва): первісно-общинний; рабовласницький; феодальний; капіталістичний; комуністичний (перша фаза – соціалізм). Сама назва цих етапів людського розвитку дає підстави стверджувати, що йдеться про соціально-економічний аспект останнього і насамперед соціально-економічний статус суб'єктів господарювання і відносини між ними, капіталістів і найманих працівників зокрема.

Відаючи належне кожній із названих періодизацій, на наш погляд, важливою є також класифікація еволюції економічного розвитку людства з позицій вирішення основних завдань, пов'язаних з організацією

виробництва на мікро- і макрорівнях, розподілу і споживання вироблених благ, тобто ставлення і вирішення питань: що, як, скільки, для кого і з ким виробляти та як приймати подібні рішення? Фактично йдеться насамперед про особливості господарського механізму, певні етапи у його розвитку.

У науковій літературі є його різні визначення. Найтиповіші з них: «Господарський механізм являє собою сукупність основних форм, методів і прийомів управління народним господарством шляхом використання економічних законів, розв'язання суперечностей економічної системи, реалізації відносин власності, а також розвитку людини та узгодження найважливіших типів інтересів» [5].

Господарський механізм – це важлива складова національної економіки, що включає систему засобів, методів і важелів на засадах яких здійснюється її організація, управління й регулювання з метою досягнення поставлених цілей і завдань. Інакше кажучи, господарський механізм – це засіб вирішення завдань господарської діяльності або розв'язання її проблем. Зрештою, господарський механізм забезпечує досягнення стихійного чи свідомого порядку (або їх поєднання) виробничої діяльності людей [3].

Господарський механізм в більш-менш розвинених економічних системах є системним утворенням, тобто цілісністю, яка складається з елементів (частин), що знаходяться у зв'язках один з одним.

Якщо господарський механізм розглядати в історичному аспекті, то в натуральному господарстві він був моноелементним. У ринковій економіці епохи вільної конкуренції господарський механізм регулює мікро-, і макроекономіку і є вже двоелементним. На певному етапі розвитку ринкової економіки істотно підвищилась регулятивна роль держави щодо національної економіки. Тобто господарський механізм включає три основних регулятори: 1) менеджмент підприємств; 2) ринковий механізм; 3) державне регулювання економіки. Саме залежно від складу і особливостей дії господарського механізму науковці виділяють певні етапи, які відповідають еволюції економічного розвитку. Їх прийнято називати: 1) натуральне господарство; 2) ринкова економіка; 3) дер-

жавно-планова система господарювання (соціалістична економіка в соціальному й економічному контексті). Останнім часом в економічній літературі широко застосовують поняття «модель економіки». Але поки що трактовка його неоднозначна. У зв'язку з цим пропонуємо виділити дві взаємопов'язані категорії «тип» і «модель» економіки.

Поняття «тип» (греч. *typos*) має різні значення щодо тих чи інших наук. Відносно економічних, то, на наш погляд, «тип економіки» – це виділення найбільш узагальнених етапів у її еволюції. Для кожного з них притаманні ті чи інші загальні характерні економічні ознаки, явища і процеси. Подібно біології, у якій «тип» – одна із вищих систематичних категорій, що об'єднує родові класи тварин і рослин, у економічній теорії тип економіки – це узагальнена, систематична категорія, яка виділяє великі етапи у її розвитку. Відповідно типізація є відбір або розробка типових процесів, притаманних певним періодам останнього.

Поняття «тип економіки» є більш узагальненим відносно поняття «модель економіки». В тлумачних словниках останнє також визначається з декількох позицій. До речі, деякі з них аналогічні поняттю «тип». Вони використовувалися насамперед в технічних науках і в конструктивних розробках (зразок якого-небудь виробу, для виготовлення чого-небудь; марка конструкції або схема певного явища чи об'єкта. За формами моделі можуть бути графічними, математичними, словесно-описовими (вербальними).

В економічних науках, принаймні в класичній політекономії, поняття модель економіки (економічна) модель практично не використовувалося. Водночас з впровадженням математики у економічні дисципліни фактично почалося моделювання різних мікро- і макроекономічних процесів та явищ, особливо щодо ринку (крива попиту і пропозиції, «крива Лаффера і т.ін.). На думку деяких науковців, «у певному значенні «економічна таблиця», яка була розроблена ще у XVIII ст. відомим представником фізіократів Ф. Кене, являла собою першу макроекономічну модель з використанням математики. Її базу становив рух сукупного

продукту. В одній таблиці, яка фактично складається всього з п'яти ліній, що з'єднують шість вихідних точок або ж точок повернення, Ф. Кене спробував подати відтворення капіталу як процес, а обіг – тільки як форму такого процесу» [2, с. 301].

В 90-х роках XX ст. у вітчизняних економічних літературних джерелах з'явилися публікації, у яких не тільки використовувалося поняття «модель економіки», але й розкривався його зміст, виділялись основні критерії, а також і їх застосування щодо національних економік окремих країн світу. Прочитуємо у цьому зв'язку деяких науковців.

В Черняк: «модель економіки» характеризується співвідношенням: 1) форм власності та заснованих на них секторів економіки або укладів господарювання; 2) ринкових механізмів і державного регулювання (плану і ринку); 3) централізму й децентралізму в управлінні економікою; 4) конкуренції та монополізму; 5) лібералізованості й соціальної орієнтованості економіки.

Застосовуючи такий підхід, автор (з певним ступенем умовності) виділяє такі моделі сучасної економіки: лібералізована ринкова економіка (США), соціально орієнтована ринкова економіка (ФРН), економіка державного добробуту (Швеція), східноазіатська модель (Японія). Існує багато перехідних і симбіозних форм [6].

Більш детальну характеристику моделі економіки пропонує С. Мочерний, який вважає, що «модель соціально-економічного розвитку» характеризується співвідношенням:

- 1) основних форм власності та відповідних секторів економіки;
- 2) основних типів економічних інтересів і класів, соціальних прошарків і груп, які пропонують забезпечити такі інтереси;
- 3) централізованих і децентралізованих форм державної власності (це муніципальна, регіональна, комунальна і т.ін.);
- 4) демократичних і бюрократичних методів управління та контролю за цими формами власності;
- 5) ринкових важелів саморегулювання економічної системи (через механізм вільної конкуренції, лібералізацію цін і т.п.) і державного регулювання;

- б) економічної та соціальної ефективності;
- 7) між такими інститутами, як ринок, корпорація, держава;
- 8) ринкових і централізованих методів;
- 9) демократичних і бюрократичних методів національного планування [4].

На думку І.І. Лукінова, кожна економічно розвинута країна має власну модель ринкової економіки, яка сформована під впливом історичних традицій, конкретних умов її функціонування та розвитку. Ніхто не нав'язує цим країнам якогось єдиного стандарту. Модель економіки США суттєво відрізняється від моделей економіки Японії, так само як економічна модель Франції – від моделей Німеччини або Швеції [1].

Л.Ю. Мельник, базуючись на існуючих положеннях соціально-економічних параметрів, що характеризують модель економіки, дає таке її визначення:

«Модель економіки», або «економічна модель», є спрощеним виділенням у певній економічній системі її головних ознак: форм власності та господарювання, їх структури та взаємозв'язків; механізмів, що регулюють економічну систему, та їх співвідношення; місця та ролі держави в економічній системі. У кожній країні вони мають особливості, що дає підставу вести мову про національні моделі економіки. Звичайно, їх можна також об'єднати в певні групи [2].

Узагальнення і критичний підхід до викладених вище положень, логіка, а також об'єктивний аналіз щодо економічного змісту і співвідношення категорій «тип» і «модель» економіки, дають підстави сформулювати наше власне бачення цього питання.

Загальновідомо, що з метою поглибленого пізнання досліджуваних економічних процесів і явищ, науковці вдаються до теоретичних узагальнень реальних фактів. При цьому використовують різні методи пізнання економічних процесів. Один із них – класифікація. Природа, зрозуміло, не класифікує. Останню здійснюють науковці. При цьому кожний з них ставить певну мету конкретного пізнання і здійснює найбільш відповідну їй класифікацію. Класифікація може приймати різні рівні від найбільш узагальненої до розгорнутої. Стосовно еволюції економічної системи при найбільш узагальненому підході доцільно виділити три типи

економіки (економічних) систем: натуральне господарство; ринкова економіка; державно-планова (соціалістична) система господарювання. Вони істотно відрізняються між собою, і насамперед за змістом «господарського механізму», співвідношенням його складових. Образно кажучи, в усіх типах економічної системи здійснюються такі процеси як: організація й управління виробництвом на рівні первинних господарських одиниць (менеджмент); розподіл, обмін і споживання вироблених благ; організація й регулювання макроекономічних процесів. При цьому ставляться і вирішуються такі відомі завдання: що, як, скільки і для кого виробляти, як приймати подібні рішення? Вирішення усіх цих питань істотно відрізняється у названих вище типах економіки.

Разом з тим у межах останніх здійснюється еволюція економічних відносин. Тобто, і в їх складі, особливо щодо ринкової системи господарювання, доцільно виділити етапи, певні різновиди. Так, для типа ринкової системи у цілому, головними незмінними ознаками є: головна складова господарського механізму – ринок. На його засадах здійснюється менеджмент у первинних господарських одиницях. Держава регулює економіку, насамперед, опосередковано (економічними методами), а державний сектор не є пріоритетним. На рівні первинних виробничих одиниць для ринкової економіки притаманний їхній економічний суверенітет, тобто свобода тих господарських осередків, які базуються на всіх недержавних формах власності. Вони самостійно вирішують економіко-організаційні питання: що, як, скільки і для кого виробляти, виходячи із кон'юнктури ринку, своїх можливостей і бажань. При цьому вони несуть економічну відповідальність за результати своєї господарської діяльності.

Відносно форм власності, то вони не є родовою ознакою типу економіки. Так, приватна власність є основною, пріоритетною формою власності як в натуральному, так і ринковому господарствах. Державна власність у тій чи іншій мірі має місце у всіх типах і моделях економіки.

Ринкова економіка пройшла складний і суперечливий шлях розвитку. Їй, як і будь-якому типу економіки, притаманні відомі

позитиви і негативи (провали, фіаско). Останні істотно загострилися в 30-х роках ХХ ст. На порядку денному стало питання про істотні зміни насамперед у господарському механізмові. Ринковий механізм та менеджмент підприємств доповнилися активним державним регулюванням економіки. При цьому було збережено і навіть «захищено» державою вільну конкуренцію – головний елемент ринку і рушійну силу розвитку ринкової економіки. В результаті суттєво змінився її зміст. Посилились її соціальні аспекти. Принаймні щодо економічно високорозвинених країн можна вести мову про сучасний етап ринкової економіки. Головні її ознаки – суттєва одержавленість і соціалізованість. Але оскільки вони по-різному проявляються в окремих країнах, то це і дає підстави виділяти окремі моделі ринкової економіки. Це питання потребує спеціального дослідження. У запропонованій статті лише відмітимо, що в зарубіжній і вітчизняній економічній літературі в більшості випадків йдеться про такі головні моделі ринкової економіки. 1. «Змішана економіка» (США і Канада). При цьому акцентується увага на поєднанні регулятивних дій ринку і держави. 2. «Соціальне ринкове господарство» (Німеччина, Австрія і деякі інші країни Західної Європи). Тут підкреслюється соціалізація неринковими інституціями насамперед розподільчих процесів з метою пом'якшення соціального диспаритету населення (зменшення диференціації в доходах і багатстві людей, а також підтримка і захист конкуренції).

Можна погоджуватися чи дискутувати з приводу виділення певних моделей, їхньої назви і включення до них тих або інших країн. Водночас з вищевикладеного можна зробити висновок, що при найбільш узагальненому підході у всіх економічно високорозвинених країнах нині функціонує «новий» етап ринкової економіки. Їй притаманні істотні особливості у порівнянні з «класичною» ринковою економікою. Головна її ознака – істотна «одержавленість». Держава виконує низку соціально-економічних функцій і передусім тих, які ринок здійснює менш ефективно або не може виконувати взагалі. Безумовно, в кожній країні сучасна ринкова модель має особливості, що при

більш конкретному підході дає підстави виокремлювати національні моделі економіки. Але усі вони залишаються в своїй основі ринкового типу.

Відносно економіки України, то можна констатувати, що визначальними критеріями соціалістичної економіки, як би тепер її не назвали (планова, командно-адміністративна, бюрократична, затратна, тоталітарна і т.ін.) є:

1) суспільна, а фактично, державна (щодо сільського господарства, то частково одержавлена колгоспно-кооперативна) власність на засоби і результати праці;

2) державні й одержавлені форми господарювання;

3) пріоритетний механізм регулювання економіки – державний, який здійснюється через централізовані, командно-адміністративні важелі.

Виходячи з ознак (і відкинувши «ізми»), можна стверджувати, що існуюча в радянські часи система господарювання в Україні була державно-плановою. Цілком очевидно, що нині вона є ринкового типу. Складніше визначити те, яка саме економічна модель їй притаманна. У певному контексті, безумовно, певні її соціально-економічні ознаки характерні тільки для України. Водночас є всі підстави вважати, що у більш конкретному плані, насамперед у соціально-економічному, така модель не є типовою для «соціально-ринкового господарства» та інших «західних» моделей економіки [2].

Цілком очевидно, що в Україні ринкові відносини поки що не дали бажаних результатів як у економічному, так і соціальному аспектах. Зумовлено це низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. Але, напевне, головна з них низька ефективність соціально-економічної діяльності держави у цілому, корумпованість державного управлінського апарату зокрема, панування фінансово-олігархічних груп.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, можна стверджувати, що основою суспільного розвитку людства є економічний розвиток. Науковці виділяють певні етапи в його еволюції. При цьому використовують різні критерії. Один із важливих – оцінка економічної системи з позицій змісту і складових господарського механізму у системі

суспільного відтворення. Він має суттєві особливості, які доцільно використати як підставу, родовий критерій для виокремлення таких типів економік: натуральне господарство; ринкова економіка; державно-планова. У типах економіки можна виділити як складові її моделі. Поняття «модель економіки», відповідно, більш часткове стосовно типу «економічної системи», який може включати декілька моделей економіки. Якщо типи економічних систем суттєво відрізняються між собою, то моделі економіки в рамках одного і того самого типу мають більше спільного, ніж відмінного. Причому відмінності стосуються співвідношення одних і тих самих елементів системи. Наприклад, різні рівні «одержавленості», «лібералізованості», «соціалізованість» економічних процесів.

У міру розвитку людського суспільства зростає різноманіття моделей економіки. У

науковій та навчальній літературі немає єдиної їх класифікації за назвою. Це стосується і моделей економіки, які сформувалися в ринковій економіці розвинутих країн. Найчастіше виділяють «змішану економіку», «соціально-ринкове господарство». Широко використовують назви тієї чи іншої країни: «американська», «японська», «шведська» моделі.

Таке визначення моделі економіки, безумовно, характеризує її насамперед з позицій соціально-економічних відносин. Водночас її більш повна оцінка потребує дослідження рівня розвитку продуктивних сил, технологічних процесів, організаційно-економічних відносин, тобто рівня розвитку таких процесів, як менеджмент, спеціалізація, концентрація, кооперація та інтеграція виробництва [2].

Список літератури:

1. Лукінов І. Про підсумки наукової діяльності установ відділення економіки НАН України в 1995 р. і перспективи розвитку фундаментальних досліджень / І. Лукінов // Економіка України. – 1996. – № 8. – С. 4-21.
2. Мельник Л.Ю. Сутність та основні критерії сучасної моделі аграрної економіки України / Л.Ю. Мельник // Проблемы экономики переходного общества. Сб. научных трудов ученых России и Украины. – Запорожье: ГДУ «ЗИГМУ», 2004. – с. 301-312.
3. Мельник Л.Ю. Зміст та складові господарського механізму у ринковій економіці / Л.Ю. Мельник, А.П. Макаренко // Інвестиції: Практика та досвід. – 2007. – № 4. – С. 10-12.
4. Мочерний С. До концепції соціально-економічного розвитку України / С. Мочерний // Економіка України. – 1996. – № 5. – С. 44-54.
5. Мочерний С. Предмет економічної теорії / С. Мочерний, О. Устенко // Економіка України. – 2003. – № 10. – С. 4-10.
6. Черняк В. Модель економіки: вибір України / В. Черняк // Економіка України. – 1995. – № 9. – С. 31-39.

Rechka K.M.

Conceptual principles of determination maintenance categories are a "type" and "model" of economy

Summary. In soviet times in economic literature considerable attention was spared research many theoretical and methodological questions of economic theory. In the process of realization of market transformation state planned economies became the center of scientific researches of scientists-economists question of drastic alternations in the relations property and management, directions and principles of construction of the economic system market enterprise to the type.

In particular, strategies of development of business enterprises and factors which provide their effective functioning and steady development. Doing justice such in most practical researches cases, it costs to mark that unjustified on the second plan moved theoretical and methodological question of economic theory on the whole and market relations in particular.

Summarizing aforesaid higher, it is possible to assert that irrefutable is circumstance that there is economic development in basis of community development of humanity. Research workers select the certain stages in his evolution. Thus use different criteria. One of important is an estimation of the economic system from positions of maintenance and constituents of economic mechanism in the system of public recreation. He has substantial features which it is expedient to use as foundation, family criterion for the selection of such types of economies: natural economy; market economy; state planned. In the types of economy it is possible to select as constituents of its model.

Keywords: type of economy, model of economy, economic system, economic development.